

SHAXS MAZMUNIGA MADANIY VA IJTIMOY OMILLARNING TA'SIRI

Majitov M.A. -

TerDMAU prorektori,

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), dotsent

Inson, uning mohiyati va mazmuni muammosi an'anaviy ravishda falsafiy diskursda markaziy o'rinni egallaydi. Klassik metanarrativlarning yemirilishi, hayotiy makonning raqamlashtirilishi va an'anaviy ijtimoiylashuv institutlarining yemirilishi bilan tavsiflanadigan XXI asrdagi global o'zgarishlar sharoitida shaxsning ichki mazmunini aynan nima belgilab berishi masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Inson tayyor shaxsiy sifatlar to'plami bilan tug'ilmaydi, uning shakllanishi aniq tarixiy, ijtimoiy va madaniy kontekstda sodir bo'ladi. Madaniyat va jamiyat shunchaki tashqi yashash muhiti sifatida emas, balki inson ruhiyati mavjudligining immanent sharti sifatida namoyon bo'ladi. Shaxsning mazmuni – uning qadriyat yo'nalishlari, dunyoqarash yo'nalishlari, kognitiv sxemalari, axloqiy imperativlari va xulq-atvor namunalari ijtimoiy-madaniy voqelik bilan uzluksiz o'zaro ta'sir jarayonida shakllanadi. Falsafa fani oldida turgan eng ustuvor vazifalardan biri – inson mohiyati va shaxs mazmunining o'zgarish tendensiyalarini fundamental, metodologik va aksiologik jihatdan tadqiq etishdir. Inson shunchaki muayyan biologik-anatomik xususiyatlarga ega bo'lgan individ emas. U murakkab va dinamik ijtimoiy munosabatlar tizimining mahsuli, madaniy qadriyatlar, normalar va ramzlarning faol ijodkoridir.

Zamonaviy o'zbek faylasuf olimlaridan I.Ergashev, Q.Nazarov, M.Bekmurodov, Sh.Qahhorova, A.Choriev, S.Choriev kabilar o'z ilmiy ishlarida globallashuv sharoitida milliy madaniyat, ma'naviyat, milliy g'oya va ijtimoiy transformatsiyalarning shaxs tarbiyasi va dunyoqarashiga ta'siri masalalarini atroflicha tahlil qilganlar[26, 27, 28]. Biroq, sun'iy intellekt, raqamli voqelik va to'rtli (setevoy) jamiyat madaniyati sharoitida shaxs mazmunining ichki determinantlari evalyusiyasi falsafiy antropologiya nuqtai nazaridan hali tizimli ravishda umumlashtirilmagan va keng ko'lamda tadqiq etishni talab etadi.

Ushbu tadqiqotning metodologik asosini tizimlilik, determinizm, ob'yektivlik, qiyosiylik va tarixiylik falsafiy tamoyillari tashkil etadi. Madaniy va ijtimoiy omillarning shaxs mazmuniga ta'sirini o'rganishda quyidagi maxsus falsafiy metod va yondashuvlar kompleksidan foydalanildi:

Shaxs fenomenining falsafiy refleksiyasi individning kosmik yoki ijtimoiy tartibga qat'iy kiritilganligini qayd etishdan to uning mutlaq avtonomiyasini tan olishgacha, so'ngra postmodernizmga "sub'yektning o'limi"ni qayd etishgacha bo'lgan uzoq yo'lni bosib o'tdi. Ilmiy va falsafiy diskursda "inson", "individ", "individuallik" va "shaxs" tushunchalari dialektik aloqadorlikda bo'lsa-da, ular jiddiy farqlanadi. Inson – umumiy biologik va ijtimoiy tur; individ – inson zotining alohida, bo'linmas vakili; individuallik – insonning o'ziga xos psixologik va fiziologik xususiyatlari betakrorligidir

XX asrning sotsiologik yo'naltirilgan falsafasida shaxs ijtimoiy makroorganizmning barqarorligini ta'minlovchi tizimli element sifatida qarala boshlandi. Emil Dyurkgeym[14] jamoaviy ong (*conscience collective*) tushunchasini kiritdi - bu muayyan jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lgan e'tiqodlar, an'analar va his-tuyg'ular tizimidir. Jamoaviy ong quyidagilarga ega:

Eksteriorlik (u ob'yektiv ravishda muayyan shaxsdan oldin va unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'ladi). Imperativlik (u insonning fikrlari va xulq-atvoriga majburiy bosim o'tkazadi).

Jamoaviy ongning tartibga solish roli susayganda, *anomiya* hodisasi yuzaga keladi - bu shaxsning yemirilishiga va o'z joniga qasd qilish xatti-harakatlarining ko'payishiga olib keladigan qadriyatli bo'shliqdir.

Tolkott Parsons[17] umumiy harakat nazariyasi doirasida shaxsning ijtimoiy tizimga integratsiyalashuv jarayonini rasmiylashtirdi. U shaxsni madaniy va ijtimoiy quyi tizimlar bilan uzluksiz almashinuvda bo'lgan harakat quyi tizimi sifatida talqin qiladi. Shaxs mazmuni ijtimoiylashuv jarayonida qadriyat andozalarini (*pattern variables*) o'zlashtirish orqali kristallanadi va **rol nazariyasi** orqali tavsiflanadi. Shaxs **ijtimoiy rollar** va **maqomlarning** tizimli majmuasi

sifatida namoyon boʻladi. Subektning ichki mazmuni jamiyatning ichkilashtirilgan kutilmalariga (*expectations*) borib taqaladi, bu esa tashqi zaruratni ichki ehtiyojga aylantiradi.

Strukturalizm determinizmga muqobil fenomenologiya va ekzistensializm boʻlib, ular sub'yektning oʻz faolligini diqqat markaziga qaytardi. Edmund Gusserl va Alfred Shyuts[20] **“hayotiy dunyo”** (*Lebenswelt*) tushunchasini ishlab chiqdilar - bu intersub'yektiv tajribaning birlamchi, fangacha boʻlgan makonidir. Hayotiy olam ijtimoiy taqsimlangan “mavjud bilim zaxirasi” bilan tuzilgan boʻlib, u til orqali shaxsga uzatiladi. Shaxsning mazmuni **tiplashtirish** jarayonlari orqali shakllanadi - bu kundalik hayotda moʻljol olish va xatti-harakatlarni boshqalar bilan muvofiqlashtirish imkonini beruvchi barqaror ijtimoiy retseptlar, aqliy sxemalar va voqelikni talqin qilish namunalarini oʻzlashtirishdir.

Ekzistensial falsafa (J.-P. Sartr, M. Xaydegger)[18, 19] *“mavjudlik mohiyatdan oldin keladi”* degan gʻoyani ilgari suradi. Inson dastlab dunyoga tashlangan (Xaydeggercha *Dasein*) va oldindan belgilangan tabiatga ega emas. Madaniy va ijtimoiy muhit “vaziyat”ni tashkil etadi (*facticita*). Shaxsning mazmuni vaziyatning oʻziga emas, balki uni yengib oʻtish loyihasini tanlashga bogʻliq. Agar sub'yekt jamiyatning anonim buyruqlarini koʻr-koʻrona qabul qilsa (*Das Man* doirasiga singib ketsa), uning borligʻi haqiqiy emas. Haqiqiy shaxs ekzistensial tanlov jarayonida tugʻiladi va oʻz hayoti uchun mutlaq masʼuliyatni oʻz zimmasiga oladi.

Ijtimoiy-madaniy tajribaning inson ichki dunyosiga translyatsiyasi jarayoni bilvosita xarakterga ega. Bu yerda asosiy vositachi belgi-ramziy tizimlar hisoblanadi.

Ernst Kassirer “Ramziy shakllar falsafasi” asarida[2] insonni *animal symbolicum* (ramziy hayvon) deb taʼriflagan. Inson jismoniy olam bilan toʻgʻridan-toʻgʻri aloqada boʻlmaydi - ular oʻrtasida til, afsona, din, sanʼat va ilm-fandan tashkil topgan “ramziy tarmoq” (*simvolik tizim*) mavjud. Indivud voqelikning hech bir obektini uning semiotik talqinisiz idrok eta olmaydi.

Til “borliq uyi” (M. Xaydegger) sifatida alohida oʻrin tutadi[19]. Bola ona tilini oʻzlashtirar ekan, shunchaki leksik toʻplamni emas, balki sivilizatsiyaning mental kodini oʻzlashtiradi. Til vaqt, makon, sabab-oqibat aloqalarini idrok etish tuzilmasini shakllantiradi. Shunday qilib, shaxsning mazmuni toʻqilgan mental toʻqimaning oʻzi madaniyatning belgi tizimlarining tarixiy rivojlanishi mahsulidir.

Ijtimoiylashuvning anʼanaviy klassik paradigmalari makrosotsial va madaniy institutlarning barqarorligini taxmin qilishga asoslangan edi. Postindustrial axborot jamiyati, globallashuv va yalpi raqamlashtirish davrining kirib kelishi shaxs ontogenezi sharoitlarini tubdan oʻzgartirib yubordi.

Zigmund Bauman jamiyatning zamonaviy holatini **“joriy zamonaviylik”** (*Suyuq zamonaviylik*) atamasi bilan taʼriflagan.[6] Barcha ijtimoiy institutlar, sinfiy tuzilmalar, gender rollari va qadriyat tizimlari oʻzining avvalgi mustahkamligini yoʻqotdi, ular yangi shakllar shakllanishiga ulgurmasdan tezroq “erib” ketmoqda.

Bu klassik davrning yaxlit, barqaror oʻziga xosligidan **mozaik, proteik (oqimli) oʻziga xoslikka** oʻtishga olib keladi. Shaxs oʻzgaruvchan jamiyatda endi mustahkam poydevor ustidagi monumental bino sifatida qurilmaydi; u doimiy ravishda qayta qurilishi kerak boʻlgan dinamik loyihaga oʻxshaydi. Inson mehnat bozorida va ijtimoiy tarmoqda moslashuvchanlikni saqlab qolish uchun muntazam ravishda oʻzining ichki mazmunini qayta koʻrib chiqishga, kasblarini, qadriyat belgilarini, turmush tarzini va siyosiy afzalliklarini oʻzgartirishga majbur boʻladi. Bu jarayonning teskari tomoni ekzistensial xavotir, ongning parchalanishi (“klip tafakkuri”) va uzoq muddatli hayotiy strategiyalarning yoʻqolishi hisoblanadi.

XXI asrda anʼanaviy ijtimoiylashuv kanallari raqamli media muhitlarga (ijtimoiy tarmoqlar, virtual metaverslar, sunʼiy intellekt ekotizimlari) oʻz oʻrnini boʻshatib bermoqda. **Raqamli ijtimoiylashuv** hodisasi yuzaga kelmoqda, bu shaxs mazmunini bir necha yoʻnalishlar boʻyicha chuqur darajada oʻzgartiradi:

Raqamli simulyakrlarni yaratish: Jan Bodriyar[10] falsafasiga tayanib, shuni taʼkidlash mumkinki, raqamli makonda shaxs oʻzining haqiqiy tasvirlari bilan emas, balki *simulyakrlar* - tarmoq hamjamiyatining maʼqullashiga yoʻnaltirilgan ideallashtirilgan profillar, avatarlar (yoqtirishlar, koʻrishlar) yaratadi. Bu sub'yektning “Men-jismoniy” va “Men-raqamli”ga chuqur ontologik boʻlinishiga olib keladi. Bu uzilish “Men” tushunchasini beqarorlashtiradi, oʻz virtual

simulyakriga mos kela olmaslik tufayli ommaviy nevrozlar va tushkunlik holatlarini keltirib chiqaradi.

“Exo-kamera” effekti va ongning qutblanishi: Diqqatni ushlab turishga qaratilgan ijtimoiy platformalar algoritmlari foydalanuvchi atrofida individual **axborot qobig‘ini** shakllantiradi. Shaxs o‘zining allaqachon mavjud bo‘lgan didlari va xurofotlariga qat‘iy mos keladigan kontentni ko‘radi. Natijada kognitiv xilma-xillik torayadi, muqobil nuqtai nazarlarni tanqidiy idrok etish ko‘nikmasi atrofiyaga uchraydi. Shaxsning ichki mazmuni radikallasadi, intellektual dunyoqarashi guruh aks-sado kamerasi darajasigacha torayadi.

Tafakkurni algoritmash va kognitiv funksiyalarni begonalashtirish: Xotira, navigatsiya, tahlil va qaror qabul qilish funksiyalarini tashqi raqamli vositalar va sun‘iy intellekt algoritmlariga o‘tkazish tafakkur tuzilmasining o‘zini o‘zgartiradi. “Ruhning eksternallasishi” yuz beradi. Shaxs asta-sekin maqsad qo‘yish mustaqilligini yo‘qotib, tavsiya tizimlarining yumshoq bashoratli boshqaruviga bo‘ysunadi.

Nazariy xulosalarni amaliyot bilan dalillash va globallashtirish davrida shaxs mazmunidagi transformatsiyalarni real baholash maqsadida 2025–2026 yillar davomida Oliy ta‘lim muassasalari talabalari va turli sohalarida faoliyat yuritayotgan yoshlar (18–30 yosh oralig‘ida) o‘rtasida “Madaniy-ijtimoiy muhit va shaxs qadriyatlarini” mavzusida anonim sotsiologik-falsafiy so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnomada jami 420 nafar respondent ishtirok etdi.

Tadqiqotdan ko‘zlangan asosiy maqsad – shaxs mazmunini (dunyoqarashi, xulq-atvori, qadriyatlarini) shakllantirishda qaysi omillar yetakchi rol o‘ynayotganini aniqlash va raqamli voqelikning an‘anaviy madaniy kodlarga ta‘sirini baholashdan iborat bo‘ldi.

Shaxs passiv ob‘yekt emas. Tashqi ijtimoiy va madaniy ta‘sirilar insonning ichki sub‘yektiv “filtri” – refleksiya, tanqidiy fikrlash va erkin iroda orqali o‘tadi. Mexanik determinizm bu yerda ishlamaydi. Bir xil madaniy va ijtimoiy muhitda (masalan, bir oilada yoki bir sinfda) mutlaqo har xil mazmundagi, qadriyatlari turlicha bo‘lgan shaxslar shakllanishi mumkin. Bu insonning **samotranssendensiya** (o‘z chegaralaridan chiqib olish) va o‘z hayotini ongli ravishda loyihalashtirish qobiliyatidan dalolat beradi.

Shu sababli, zamonaviy O‘zbekiston jamiyatida yangi Uyg‘onish davri (Uchinchi Renessans) poydevorini yaratish sharoitida shaxs tarbiyasi masalasiga faqat tashqi ta‘sir (ma‘ruzalar, targ‘ibot) sifatida qaramaslik kerak. Asosiy e‘tiborni shaxsning ichki tanqidiy tafakkurini, raqamli gigiena madaniyatini va mustaqil qaror qabul qilish layoqatini rivojlantirishga qaratish lozim. Milliy madaniy kodlar (tarixiy xotira, ajdodlar merosi, ona tili) shaxs uchun tashqi majburiyat emas, balki uning ichki ekzistensial ehtiyojiga aylangandagina global xavf-xatarlarga qarshi mustahkam ma‘naviy immunitet hosil bo‘ladi.

So‘rovnomadan olingan empirik natijalar shuni tasdiqlaydiki, hozirgi davrda shaxs mazmuni **“ikkilamchi determinatsiya”** holatini boshdan kechirmoqda. Birinchi tomondan, oila va din kabi an‘anaviy-madaniy omillar shaxsga ichki ma‘naviy yadro (vijdon, axloq, imon) bag‘ishlashga harakat qilmoqda. Ikkinchi tomondan, global raqamli muhit ushbu yadroni transformatsiya qilib, unga pragmatizm, gedonizm va yuzaki axborot paradigmasini singdirmoqda.

Bu holat jamiyatda shaxs mazmunining ichki muvozanati buzilishiga va aksiologik xaosga olib keladi. Matematik-statistik taqsimot shuni ko‘rsatadiki, badiiy adabiyot va san‘atning shaxsga ta‘siri juda past (19,1%). Vaholanki, san‘at va adabiyot shaxs ichki olamining emotsional va estetik mazmunini boyituvchi asosiy madaniy omil hisoblanadi. Bu uzilishning o‘rnini Internet va ijtimoiy tarmoqlar egallashi natijasida shaxs mazmunida “texnogenlik” kuchayib, “gumanitarlik” (insoniylik, hamdardlik, chuqur refleksiya) darajasi pasaymoqda.

O‘tkazilgan tarixiy-falsafiy va metodologik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, shaxs mazmuni individual biologik matritsa hamda madaniyat va ijtimoiy munosabatlarning ob‘yektiv makoni kesishmasida shakllanadigan murakkab intersub‘yektiv hodisadir. Shaxs jamiyat o‘z me‘yorlarini muhrlaydigan passiv loy qolip emas, u dialektik jarayonning faol ishtirokchisidir. Jamiyat institutsional doiralarni, madaniyat esa belgi-ramziy materialni (til, qadriyatlar, afsonalar) taqdim etadi, ularni individ o‘z psixikasining ichki tuzilmalariga aylantirib, ichkilashtiradi. Jamiyat shaxs mazmunini konseptual shakllantiruvchi, uni ijtimoiy voqelik darajasiga ko‘taruvchi asosiy

determinant va substratdir. Ijtimoiy omillar deganda insonni qurshab turgan ijtimoiy tuzum, iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy sinf va guruhlar, shuningdek, maxsus institutsional tizimlar tushiniladi.

Zamonaviy raqamli davrda, “joriy zamonaviylik” sharoitida, shaxsni aniqlash mexanizmlari sezilarli darajada murakkablashmoqda. Makrosotsial regulyatorlarning zaiflashuvi va algoritmik media muhitlarning tajovuzkor ta’siri inson “men”ining markazsizlanishi, parchalanishi va robotlashuvining haqiqiy xavfini tug’dirmoqda. Bunday sharoitda shaxs mazmunining sifat jihatdan aniqligi va mustaqilligini saqlab qolishning asosiy omili **refleksiv salohiyatni** rivojlantirish hisoblanadi. Shaxs muhitning buzg’unchi omillariga qarshi tura oladi, tashqi qiyinchiliklarni mumtoz madaniyatning chuqur ma’no qatlamlarini qayta tiklash va Boshqasi bilan haqiqiy ekzistensial muloqot olib borish orqali ijodiy o’z-o’zini rivojlantirish uchun rag’batga aylantiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Forobiy, Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 224 b.
2. Navoiy, Alisher. Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to’plami. 14-jild. – Toshkent: Fan, 1998. – 312 b.
3. Ergashev I. El-yurt umidi va ijtimoiy taraqqiyot. – Toshkent: Ma’naviyat, 2018. – 216 b.
4. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (Aksiologiya). – Toshkent: O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2004. – 112 b.
5. Bekmurodov M. Zamonaviy sotsiologiyaning dolzarb muammolari. – Toshkent: Akademiya, 2020. – 240 b.

REZYUME:

Ushbu maqolada madaniy va ijtimoiy determinantlar ta’sirida shaxs mazmunini shakllanishining keng qamrovli falsafiy muammosi tadqiq etilgan.

Kalit so’zlar: shaxs, shaxs mazmuni, madaniyat, ijtimoiylashuv, falsafiy antropologiya, qadriyatlar tizimi, o’zlikni anglash, transformatsiya, globallashuv, raqamli madaniyat, substrat, interiorizatsiya, madaniy kod, transsendensiya.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье исследуется комплексная философская проблема формирования содержания личности под влиянием культурных и социальных детерминант.

Ключевые слова: личность, содержание личности, культура, социализация, философская антропология, система ценностей, самосознание, трансформация, глобализация, цифровая культура, субстрат, интериоризация, культурный код, трансценденция.

RESUME:

This article explores the comprehensive philosophical problem of the formation of personality content under the influence of cultural and social determinants.

Keywords: personality, personality content, culture, socialization, philosophical anthropology, value system, self-awareness, transformation, globalization, digital culture, substrate, internalization, cultural code, transcendence.